

Тетяна Водотика

**МІСЬКІ СОЦІАЛЬНІ ФРОНТИРИ
У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Увага до проблем взаємодії та функціонування спільнот в зоні фронтиру обумовлюється набутим комунікаційним досвідом та практиками економічної, соціокультурної взаємодії. Власне, причини зацікавленості цією темою були окреслені А.Каппелером понад десятиліття тому і залишаються актуальними донині¹. Хоча акценти дещо змістились із вивчення фронтирів просторових до ментальних, соціокультурних. Нас цікавитиме соціальний фронтір як «пористий», проникний кордон між системами цінностей та способами життя спільнот, які живуть у різному соціальному часі та просторі. У даному випадку він є точкою зіткнення старих та нових (домодерних та індустріальних) соціально-економічних форм, психології, власне, динаміки історичного поступу.

В контексті перебігу модернізаційних та урбанізаційних процесів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. соціальний фронтір передбачає аналіз формування та взаємовідносин нових груп індустріального суспільства (в першу чергу підприємців та найманих працівників), руйнування станової та формування індустріальної системи суспільного поділу, наслідків цих глибинних трансформацій.

Міста України у пореформений період можна розглядати як простір співіснування традиції та індустріального модерну. Саме суспільство зазнавало відчутних змін, а у містах ці зміни проявлялись у всій своїй суперечності, неоднозначності. Формування соціальних фронтирів проявляється у трансформаціях структури зайнятості, соціальної структури, міграційній динаміці, змінах міської топографії та внутрішньо міського ринку товарів та послуг, змінах у статистиці злочинів, (не)популярності благодійності тощо.

Підприємці були дзеркалом міського життя, свого роду «людьми фронтиру». Вони виділялись на фоні інертної більшості, традиційно мислячої частини суспільства, будучи водночас протиставленими робітникам, та часто і державі. Вони не просто адаптувались до умов суспільства в епоху трансформації, вони допомагали іншим це

¹ Каппелер А. Южный и восточный фронтір России в XVII-XVIII веках // *Ab Imperio*. – 2003. – №1. – С. 47-64.

зробити – створюючи робочі місця, в міру свого розуміння пом'якшуючи соціальні протиріччя та негаразди, збільшуючи можливості самореалізації. Або ж усе відбувалось навпаки і протиріччя лише поглиблювались. Головні функції підприємців у міському середовищі полягали у творчому руйнуванні старого та водночас у творенні нового. Співвідношення міри їх виконання підприємництвом і визначало (не)успіх поступу кожного міста в умовах індустріалізації та модернізації.

Для міст Підросійської України відповідна модель взаємовідносин підприємництва та міського середовища вже певною мірою описана в сучасній історичній науці. Наприклад, варто загадати студії Т. Портнової, присвячені Катеринославу². Т.Винарчук у своїх статтях аналізує національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії, наголошуючи на тому, що ця концепція попри те, що недавно присутня в українській інтелектуальній традиції, вже тим не менш є достатньо розробленою, а українські історики вміло застосовують її як нестандартний та продуктивний дослідницький інструмент³.

Розгляд міських соціальних фронтирів доцільно почати з динаміки зростання населення міст. Вибуховий характер цього процесу у деяких містах пояснюється зростанням міграційних потоків.

Найбільш показовими є міста Півдня та Сходу, а також Київ. Вони були лідерами міграційного потенціалу модернізації, що демонструють результати перепису 1897 р. Рівень урбанізації південних та східних міст, наприклад, становив 17,76%, що перевищувало середній показник по Підросійській Україні у 1,4 рази, Правобережжя – у 1,9 рази, Лівобережжя – у 1,5 рази⁴. Привабливість нових міст південних та східних губерній, а також великих історичних міст, таких як Харків чи Київ, для мігрантів пояснювалась наростаючою потребою промисловості в робочих руках на тлі високоприбуткового вкладання

² *Портнова Т.* Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця XIX – початку XX ст.: есе-urban // Серія он-лайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи. – Номер 8. – Львів, вересень 2010. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.lvivcenter.org/download/; *Її ж:* Міське середовище і модернізація: Катеринослав в середині XIX – початку XX ст. – Дніпропетровськ, 2008.

³ *Винарчук Т. В.* Національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXXVI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istznu.org>

⁴ *Водотика Т.С.* Особливості модернізаційних процесів у містах Наддніпрянщини у другій половині XIX ст. (за матеріалами демографічних переписів міст і Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.) // Регіональна історія України. – Вип. 7. – К., 2013. – С.159-172.

капіталів, поширення акціонерних товариств, поступу залізничних перевезень, бурхливого розвитку металургії, металообробки і машинобудування, продукцію яких використовували шахти. 1890-ті рр. та початок XX ст. позначились хвилею заснувань заводів-гігантів, які потребували вже не сотень, а тисяч робочих рук.

Безперечно, найкращим прикладом формування соціального фронтиру є поступ Катеринослава, населення якого зросло у 11,2 разу за 1861–1897 рр., і це більше, аніж у будь-якому іншому місті на всій території України. Лідером кількісного зростання був і Київ, населення якого збільшилось у 3,5 рази⁵. Впродовж другої половини XIX ст. у містах різко зростає підприємницький прошарок, в тому числі за рахунок іноземців. Розбудова великих промзакладів створювала кумулятивний ефект – працюючі потребували їжі, одягу, житла, хатнього начиння тощо. Ці потреби та торгівля хлібом, лісом, цукром створювали економічну нішу середнього і дрібного бізнесу.

Економічне лідерство тягло за собою наростання соціальної напруги і конфліктів між роботодавцями та робітниками. Наприклад, на підприємствах Катеринославщини заробітки були вищими, так само як і рівень травматизму та смертності на виробництві. Хоча в історичних містах (Київ) спроби знайти баланс інтересів тривали довше і часто були трохи успішнішими, ніж в імперських містах «промислового буму» та в промислових поселеннях.

Соціальні конфлікти між підприємцями та робітниками були звичним явищем. Між ними панували відносини залежності та патерналізму, спричинені та посилені низькими заробітками, поганою (чи взагалі відсутньою) освітою, неготовністю робітників захищати свої права. Низька культура робітників, нехлюйство, неповага до праці власника підприємства, адміністративного персоналу та менеджменту лише підливали масла у вогонь непорозумінь, неповаги, конфліктів та страйків. Доступність робочої сили вела до того, що підприємці не цінували свій штат. Власники заводів хоча й почали через деякий час ратувати за професійну освіту та покращення умов праці, однак рівень заробітної плати, та і соціальні гарантії залишалися незмінними. Постійна ж потреба у робочій силі та зв'язки з селом вели до того, що працівники не цінували місце роботи.

Соціальна дистанція не мала тенденції до скорочення. Завдання підприємця в умовах взаємної соціальної залежності полягало в тому, щоб забезпечити оптимальну організацію праці. Світ, в якому зустрілися промисловці та робітники, не був ідеальним місцем цивілізованого спілкування і взаємодії, його обличчя визначалося постійними перенавантаженнями, частими випадками травматизму, алкоголізму та девіантної поведінки.

⁵ Там само.

Робітниками ставали вчорашні селяни, які прибули у місто у пошуках роботи, часто сезонної. На некваліфіковані роботи підприємці винаймали жителів міських нічліжок. Часто користувались послугами агентів із найму, які їздили по селах і видавали робітникам невеликий аванс (зазвичай 10-15 рублів). Убезпечуючи себе від неявки робітника на місце роботи, агенти змушували їх підписувати векселі на набагато більші суми. Робітників легко було найняти, але майже неможливо втримати – вони могли повернутись додому чи будь-коли піти на пошуки кращого місця роботи, незважаючи на умови та строки найму. Фабричні інспектори постійно фіксували скарги підприємців на самоуправство робітників, їх зневагу до власника, нехтування умовами договору. Влітку чи в період епідемії селяни могли покинути місце роботи без обов'язкового попередження за два тижні.

Така зневага була взаємною. Скарги робітників на дії підприємців всюди були однаковими – недотримання формальностей при звільненнях, звільнення раніше терміну, заниження виплат при виробничих травмах, невірне ведення розрахункових книжок чи їхня відсутність, заниження розцінок оплати праці та завищення штрафів. Бажання обдурити працівника, хоч би і на дрібничку, здається, було всеохоплюючим.

Робота на заводі давала стабільність, особливо якщо працедавець забезпечував житлом чи мінімальним соціальним страхуванням. Працедавець мав би відіграти роль своєрідної «подушки безпеки» при адаптації мігрантів у місті. Системність заводського устрою, регулярність заробітної плати (наприклад, на заводі І. Гуревича платню отримували щосуботи о 15 годині⁶) допомагала мігрантам знайти місце у місті.

Одним із способів встановити легальні рамки соціального партнерства було фабричне законодавство. Формально ця галузь права вела свій початок від 1835 р., коли вийшов «высочайший» указ «Об отношениях между хозяевами фабричных заведений и рабочими людьми, поступающими на оные по найму». Але жодного впливу на комунікацію між працівником та працедавцем цей нормативно-правовий акт не мав. Історія дійсно впливового фабрично-заводського законодавства починається з 1880-х рр. В редакції Зводу цивільних законів 1913 р. всі закони, що стосувались регламентації прав робітників, були об'єднані в окремих «Устав о промышленном труде». Устав регламентував нагляд за промисловістю, умови праці на підприємствах, встановлював санкції за порушення тощо. Устав 1913 р. був першим кроком на шляху оформлення трудового права як самостійної галузі⁷.

⁶ ЦДІАК, Ф.268, Оп.1, Спр. 758. – Арк.3-9.

⁷ Комаров Н. И. Очерк истории права Российской империи (вторая половина XIX – начало XX в.). – М., 2006. – С.298.

Царська бюрократія використовувала звичні примусові методи реалізації фабричних законів і заохочувала патерналізм у відносинах між підприємцем та робітником. Наприклад, під час роз'яснення робітникам страхового закону від 23 липня 1912 р. підприємцям рекомендували наголошувати на тому, що закон «есть величайшее благодеяние для рабочих», а випадки бойкоту створення лікарняних кас «следует рассматривать не иначе как сопротивление закону, то есть слушание воле Его Императорского Величества...»⁸.

Влада не розглядала робітників і підприємців як рівноправних партнерів. Окротровані закони не могли створити умов для розвитку соціального партнерства, натомість зміцнювали традиції патерналізму та (як наслідок) безвідповідальності. Державі доводилось перебирати на себе роль модератора/наглядача. Відкрите державне втручання у відносини підприємців та робітників було закріплене у циркулярі МВС від 23 липня 1913 р. У ньому зазначалось, що губернаторам варто вирішувати конфліктні ситуації та обмежувати зайву ініціативу заводських адміністрацій та фабричної інспекції.

Характеризуючи комплекс нормативно-правових актів, які регламентували відносини роботодавця та працівника, відзначимо їх патріархальний характер, жорсткість норм щодо робітників та встановлення максимальної свободи дій для працедавця, бюрократичний контроль та дріб'язкову державну опіку. З іншого боку, санкції щодо підприємців не стали аргументом на користь дотримання законів, на чому наголошували фабричні інспектори. Санкції були присутні навіть не у всіх нормативно-правових актах. Тим самим консервувалась традиційна система відносин між підприємцем та найманим працівником.

Чільним показником зміни ставлення підприємців до робітників є готовність витратити кошти на покращення умов праці – техніку безпеки, їдальні чи «чайні», медичне обслуговування, облаштування лазень тощо. Загальним місцем в історіографії стала теза про важкі умови праці, але варто зазначити, що це залежало від ініціативи та доброї волі конкретного підприємця. Пристойні умови життя працівникам забезпечували не усі компанії та підприємці, так само не усі цим нехтували. Так, представник Міністерства промисловості та торгівлі зазначав, що на пароплавах судновласника І. Древицького чорнороби і косарі розміщувалися просто на палубі у страшенній скупченості. Однак сам він вважав це цілком прийнятним. «Для них іншого і не треба», – наголошував він⁹. З іншого боку, маємо приклад

⁸ Карнишин В.Ю. Социальный аспект российской модернизации в конце XIX – начале XX в. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.delmor.ru/base/region/REG>

⁹ Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р. – Дніпропетровськ, 2003. – С.95.

спорудження заводських колоній із пристойними казармами та окремим житлом для адміністративного персоналу у процесі побудови паровозобудівного заводу Г. Гартмана¹⁰.

Дослідники відмічають зростання травматизму на виробництві. Так, 1895 р. на гірничозаводських підприємствах усєї імперії постраждали близько 11 тис робітників, 326 осіб загинуло (30 смертей на тисячу постраждалих). 1900 р. постраждалих від нещасних випадків було вже майже 30 тисяч, а загиблих – 640 (22 смерті на тисячу нещасних випадків). 1907 р. їх кількість сягнула 70 тисяч. Статистика 1912 р. свідчить, що кожен шостий робітник гірничої промисловості отримував травму¹¹.

Кількість травм у фабрично-заводській промисловості була меншою, хоча теж зростала. Якщо 1901 р. кількість травмованих на тисячу робітників була 15, то 1912 р. показник виріс до 46. При цьому повною або частковою інвалідністю закінчились 170 випадків 1901 р. та 240 1908 р. Негуманний та неощадливий характер промисловості проявився і у такому показникові, як втрати робочого часу. Так, попри зростання механізації на одного робітника щорічні втрати сягали 19 днів, з яких 8 – по хворобі¹².

Від волі підприємця залежало страхування життя та здоров'я працівників. П. Харитоненко з кінця 1890-х рр. запровадив систему страхування від травматизму¹³. Часто заключались відповідні угоди із страховими компаніями. Так, завод Густава Гартмана у 1898-1899 рр. мав угоду з Товариством «Росія», а у 1902–1903 рр. – з компанією «Саламандра»¹⁴.

Обов'язкове страхування на приватних підприємствах було запроваджене на 11 років пізніше, аніж на казенних – 1912 р. До літа 1914 р. 54% робітників скористалось правом на страховку, оскільки добра воля підприємця у цій справі залишалась визначальною¹⁵.

¹⁰ Гартман Г. Записка о возникновении и развитии Русского общества машиностроительного завода Гартмана, Луганск, Екатеринославская губерния, Юг России // Экономическая история: Ежегодник. 2008. – М., 2009. – С. 455-462.

¹¹ Постников С. П., Фельдман М. А. Социокультурный облик рабочих России в 1900-1941 гг. – М., 2009. – С.32.

¹² Там само. – С.33.

¹³ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). – Київ – Донецьк, 2008. – С.255-259.

¹⁴ Закірова С.Г. Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861 – 1914 рр.). Дисертація. – Луганськ, 2006. – С.140-155.

¹⁵ Постников С. П., Фельдман М. А. Социокультурный облик рабочих России. – С.59.

Відзначимо позитивну роль підприємницьких організацій в оформленні страхування. Так, члени Всеросійського товариства цукрозаводчиків уклали колективний договір взаємного страхування від нещасних випадків. Але до договору були включені лише співробітники вищої ланки – директори, управляючі заводами та маєтками¹⁶. Такий підхід унаочнює селективний патерналізм – прагнення заохотити найбільш кваліфікованих працівників. Так само як держава намагалась «створити» підприємство та підприємців і купити їх прихильність державними замовленнями та преміями, підприємці намагались забезпечити прихильність частини працівників, забезпечуючи їх, бодай по-мінімуму, соціальними благами.

Виробничий травматизм в значній мірі був наслідком недбалості робітників. Якість праці, трудова дисципліна, дотримання правил техніки безпеки – все це залежало від кваліфікації та соціального походження. З іншого боку, не слід забувати і про тогочасний технологічний рівень. Б. Міронов прослідкував закономірність – травматизм був меншим, а дисципліна вищою на тих виробництвах, де домінувала ручна праця, натомість великі підприємства із машинною працею потерпали від нижчого рівня дисципліни та вищого ступеня травматизму. Робітники не були готові до ускладнення технологічних процесів та підвищення інтенсивності праці. Причини цього полягають і у відсутності відповідної кваліфікації, формалізованих міжособистісних взаєминах на великому підприємстві. На початку XX ст. сформувався нечисленний прошарок робітників із модерним ставленням до праці, які засуджували лінощі та нехлюйство¹⁷. В середовищі ж більшості праця на підприємстві у місті не займала високого положення у системі цінностей. Значна частина робітників (за деякими підрахунками, близько половини¹⁸) не втратила економічного, соціального, психологічного зв'язку із селом. Саме праця на землі вважалась справжньою роботою.

Це підтверджують скарги підприємців на робітників. Домінуючим приводом була відмова останніх повідомляти за два тижні про власне звільнення. Оскільки на деяких фабриках була практика оплати праці на два тижні вперед, то це чомусь викликало серед робітників впевненість у тому, що відробляти видані гроші не потрібно, а можна вже йти. Відтак, 70-80% підприємницьких скарг стосувалось саме відмови від роботи¹⁹. Вчорашні селяни часто йшли

¹⁶ ЦДІАК, Ф.918, Оп.1, Спр.24. – Арк.2-6.

¹⁷ Постников С. П., Фельдман М. А. Социокультурный облик рабочих России. – С.33.

¹⁸ Там само. – С.101.

¹⁹ Володин А. Ю. История фабричной инспекции в России 1882-1914 гг. – М., 2009. – С.35.

з роботи тоді, коли їм було зручно, підлаштовуючись під сільсько-господарський календар, власний настрій, кон'юнктуру ринку робочих рук, орієнтуючись на що завгодно, але не на контракт. Домогтися його виконання часто ставало нездійсненним завданням для управляючих²⁰.

З іншого боку, підприємець мав усі можливості заохотити сумлінне ставлення до праці. Врешті, одним із показників рівня культури підприємця є здатність стимулювати своїх працівників, створювати позитивний емоційний фон праці. Не погодимось із висновком Р. Лінднера про «неабиякий дезінтеграційний потенціал» підприємств, зроблений, базуючись на прикладі шахт Юзівки²¹. На підприємствах міст України можна знайти багато інших прикладів, де не було такого ступеня деструктивності.

Важливу роль у налагодженні партнерських стосунків відігравали корпоративні традиції. Так, у родині херсонських підприємців Вадонів такі традиції склалися: наприклад, святкування разом з робітниками дня заснування заводу і Дня взяття Бастилії. Вадони загалом піклувалися про робітників як важливу складову процвітання своєї справи. Щодня вівся особистий прийом працівників для вирішення непорозумінь. Тому робітники вадонівської верфі не брали активної участі у революційних виступах²².

Медичне обслуговування на багатьох підприємствах було не розкішно, а потребою. Але навіть у 1913 р. затрати на це становили 62% від норми (88% – на казенних підприємствах). Витрати промислових підприємців Катеринославської губернії на медичну допомогу своїм працівникам у 1900 р. складали 34,9% загальноукраїнських витрат промисловців на ці потреби. На медичне обслуговування одного робітника катеринославські підприємці витрачали 5,21 рубля (у металообробній галузі – 6,44 рубля), що у 1,5 рази більше, ніж по всій Україні – 3,44 рубля²³.

Комунікація між робітниками та підприємцями й державою мала б інституюватись за допомогою фабричної інспекції, утвореної 1882 р. Територія України входила у Харківський та Київський фабричні округи. Опір її діяльності з боку підприємців був не таким затятим, як у російських містах, де останні вважали себе повновладними господарями найманих робітників.

Як згадує один із перших фабричних інспекторів І. Янжул, спершу фабрична інспекція також мала патріархальний характер – опіка над

²⁰ ЦДІАК, Ф.2090, Оп.1, Спр. 266. – Арк.11-19.

²¹ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... – С.67.

²² Державний архів Херсонської області (ДАХО), Ф.Р. 4009, Оп.1, Спр. 1. – Арк.7-8.

²³ Закірова С.Г. Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону. – С.150-155.

робітниками, головно неповнолітніми²⁴. Характер діяльності фабричної інспекції еволюціонував від превентивних дій до каральних. Після відставки М. Х. Бунге з посади міністра фінансів (він активно сприяв становленню та розвитку інституту фабричної інспекції) інспекторські обов'язки дещо трансформувались – із нагляду за умовами праці, посередництва між підприємцем та робітником, вони переросли у нагляд за паровими котлами²⁵. Це був крок на ліквідацію соціальної складової фабричної інспекції, свідоме її «обміління». З часом перед інспекторами ставилося завдання виявляти політично неблагонадійних робітників, припиняти конфлікти, навіть якщо це тягнуло за собою порушення прав робітників. Фактично, інспектори стали заручниками негласної домовленості між підприємцями та державою.

Показовою є ситуація з контролем за дотриманням прав неповнолітніх. Так, на фабричну інспекцію було покладено завдання фіксувати відповідні порушення, підтримувати та процесуально забезпечувати звинувачення у мировому суді. Протокол мав бути складений максимально швидко після виявлення правопорушення (не пізніше 12 годин). Максимальним покаранням був штраф у 100 рублів. Термін давності притягнення до відповідальності – усього 6 місяців. Було просто затягнути справу або проігнорувати рішення суду²⁶. 1885 р. харківський фабричний інспектор В. Святловський відмічав, що «постановлення о малолетних рабочих выполняются промышленными заведениями, пользующимися детским трудом, и упорное невнимание к требованиям инспекции встречается только в виде исключения и служит предметом составления протоколов и дальнейшего судебного преследования»²⁷. При цьому інспектором було складено 5 протоколів, з яких три були передані до суду та закінчились штрафом у 100 рублів. Така ситуація не була винятковою. Причини цього полягають і у тому, що неповнолітні, залякані адміністрацією, приховували свій вік (це загальне місце у звітах інспекторів).

²⁴ Янжул И. И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. Материалы для истории русского рабочего вопроса и фабричного законодательства. – СПб., 1907. – С. 59.

²⁵ Там само. – С. 60-72.

²⁶ Ташибекова И. Ю. Ответственность предпринимателей за несоблюдение правовых актов, регулировавших труд несовершеннолетних рабочих в Российской империи в конце XIX – начале XX века // Известия Юго-Западного государственного университета. – Серия «История и право». – Курск, 2011. – № 2. – С. 43-49.

²⁷ Харьковский фабричный округ. IX : Отчет за 1885 г. / Сост. В. В. Святловский. – СПб., 1886. – С. 68.

Інформативним та показовим є аналіз протоколів губернських у фабрично-заводських справах присутствій. На засіданнях присутствій розглядалися скарги підприємців на рішення фабричного інспектора. Від часу оголошення рішення (про накладання штрафу та зобов'язання усунути певний недолік) підприємець мав місяць на його оскарження.

Порушення були однотипними та симптоматичними: невірне ведення списку робітників, невидання розрахункових книжок, затримки заробітної плати, приписування віку неповнолітнім працівникам, відмова оплатити понаднормові роботи, недотримання умов та режиму праці. Показовими є аргументи підприємців на свій захист – невидання розрахункових книжок та не занесення працівників у загальний список пояснювали тим, що вони поденники, затримки та невірні розцінки – низькою прибутковістю, відмову сплатити додаткові кошти за понаднормові роботи – тим, що такі роботи взагалі не проводились²⁸.

Характерним є також те, що скарги на рішення фабричного інспектора писали власники різних підприємств – і великих заводів, для яких штраф у кілька десятків карбованців був невеликою втраченою, і невеликих ремісничих майстерень. Затятість, з якою підприємці обстоювали свою правоту, наводить на думку, що компроміс навіть не з робітниками, а між підприємцями та законодавчими нормами був далекою перспективою. В даному випадку характерним є не рівень соціального забезпечення на великих заводах із кількома тисячами робітників, оснащених за останнім словом техніки, а стан справ на невеликих підприємствах. Показовим є вал скарг власників млинів, невеликих кузень, тютюнових фабрик, заводів сільськогосподарських машин на фабричного інспектора, який вказував на очевидні помилки та шахрайство при розрахунках з найманими працівниками²⁹. Самі підприємці, порушуючи норми закону, перешкоджали розвитку соціального партнерства.

Втім, ефективність діяльності фабричної інспекції була досить високою. Так, у щорічних звітах фабричних інспекторів вказувалось, скільки скарг, з яких приводів, яка сторона подавала. Лічені скарги незалежно від року чи округу залишались невдоволеними. Більшості фабричних інспекторів вдавалось завойовувати довіру робітників, хоча це потребувало часу і самовідданої праці. Попри завантаженість штату фабричної інспекції, було досягнуто пристойного відсотка охоплення підприємств – максимальний відсоток відвідувань склав 80%, при тому, що частину підприємств відвідували по кілька разів за умови виявлення порушень. Завдяки інспекції конфлікти часто вдавалось попередити. Особливо позитивний вплив інспекція

²⁸ ЦДІАК, Ф.576, Оп.1. Спр.26. – Арк. 19-25; Спр. 159. – Арк. 3-14

²⁹ Там само. – Спр. 11. – Арк.146-147, 160-164, 178-179зв., 203-204 зв.

справляла на формування правової культури як підприємців, так і робітників. Зростала кількість колективних робітничих скарг, що свідчило про усвідомлення ними спільних інтересів.

Держава була частиною механізму вертикальної комунікації між підприємцем і робітниками. Страйки були далеко не лише справою заводів та їхніх господарів. Майже в усіх випадках припинення роботи на підприємствах у хід подій втручалися губернатор та міністерство внутрішніх справ. Поліція та губернські жандармські управління мали в середовищі робітників власних агентів. Так, у фонді катеринославського губернатора збереглися справи з донесеннями таких співробітників³⁰. Фабричні інспектори наголошували на тому, що така практика шкідлива. Адже стратегія вирішення проблеми робітничого руху має бути попереджувальною, а не каральною³¹.

Показовим є приклад спроби вирішити конфлікт на заводі Катеринославського машинобудівного товариства. Фабричний інспектор просив звільнити одного з майстрів для запобігання заворушень через постійні скарги робітників, в тому числі на адресу губернатора. Характерною є позиція дирекції. Перша скарга на цього майстра надійшла 1899 р., а чернетка листа фабричного інспектора до директора датована 1901 р. Отже, вважалось за краще не звільняти його, попри численні скарги³².

Схожа ситуація склалась і на гвоздильному та ковальському заводі Гантке. Там об'єктом скарг робітників також став іноземний майстер, німець за походженням та підданством. Жорстокий та неграмотний, він тримав робітників у страху, навіть змушував їх приносити хабарі. Неслухняним загрожували невинуваті штрафи та навіть звільнення. Але і в цьому випадку адміністрація не вжила відповідних заходів³³.

Страйки через конфлікти з майстрами та наглядачами іноземного походження на заводах з іноземними інвестиціями були скоріше правилом, аніж винятком. Це було свідченням намагання створити лояльний прошарок робітників попри невдоволення більшості, очевидні неадаптації та жорстокість. Дирекція заводів знала про існування напруженості між майстрами та робітниками. Свідоме нехтування проблемою мало закономірні наслідки – страйки, фінансові втрати. Втім, іноземного власника рідко цікавили тонкощі соціальної взаємодії, головним був прибуток та гарні взаємини з владою як запорука нових державних замовлень. Зворотнім боком іноземних

³⁰ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.11, Оп.1, Спр. 48. Спр.1192. – Арк.2-106.

³¹ Там само. – Ф.23. Оп.1. Спр.2. – Арк.20.

³² Там само. – Арк.7-8.

³³ Там само. – Арк.51-52.

інвестицій був мінімальний вплив на культуру підприємців, управлінців, робітників. Не довіряючи місцевому персоналу, власники приводили своїх спеціалістів, які не завжди могли знайти контакт з підлеглими. Це негативно впливало на рівень соціального партнерства.

З іншого боку, на іноземних підприємствах приділялось більше уваги рівню життя найманих працівників – будувались школи, бібліотеки, навіть театр. Відносини німецьких підприємців з робітниками були позначені зростанням готовності «вбачати у своїх робітниках (...) на індивідуальному рівні (...) ділових партнерів, що мають право на чесне поводження з ними»³⁴.

Втім, такі випадки були поодинокими. Загальною ж тенденцією була нездатність побачити небезпеку там, де вона реальна, та переоцінити її там, де вона мізерна. Це стосується і держави, і підприємців. Так, погроза одного робітника помститися за своє нібито неправомірне звільнення (хоча він у день звільнення сів на потяг додому) спричинила скаргу управляючого фабричному інспектору та навіть дійшла до катеринославського губернатора, спричинивши потік бюрократичного листування³⁵.

Натомість, управляючий заводу Гантке в тому-таки Катеринославі не побоявся 1903 р. оштрафувати страйкуючих за невихід на роботу. Страйк працівників котельного цеху мав ефект доміно – не вийшли на роботу робітники Брянського та трубопрокатного заводів. Привід та передісторія мирного протесту показові – адміністрація відмовилась збільшити заробітну плату робітникам та оплачувати час, який іде на розгопку котла (година технічно необхідної роботи). Вибух на заводі та травмування одного з майстрів не переконали адміністрацію. Вимоги робітників були підтримані адміністративним персоналом заводу. За посередництва поліції та фабричного інспектора конфлікт було залагоджено, але 80 робітників звільнились. Управляючий прийняв рішення оштрафувати їх і зменшити суму вихідних виплат. Це призвело до нового витка протестів³⁶.

У джерелах простежуються дві протилежні лінії поведінки, яким слідували підприємці на міських фронтах: спроби взаєморозуміння і водночас поглиблення соціальної прірви між підприємцями та робітниками. Уникнення і розгортання соціальних конфліктів стали паралельними процесами. Так, Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії в особі М. фон Дітмара, О. Феніна та єврейського підприємця Л. Рабиновича спробувала проаналізувати можливості при-

³⁴ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. – С.78.

³⁵ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.23, Оп.1, Спр.2. – Арк. 3-3зв.

³⁶ Там само. – Арк. 34-35зв.

наймні часткового задоволення соціальних вимог робітників. Вони дотримувалися думки про те, що існування профспілок і права на страйки створюють «ситуацію вільної конкуренції двох рівноправних сторін». О. Фенін і Л. Рабинович навіть з подивом констатували: «Дивно, але ми часто рухаємося в тій же площині, що й ліві партії, коли вони стверджують, що уряд має змінити всі соціальні відносини». Рабинович ще й додав: «Багато чого зроблено в сфері освіти і створенні належного середовища для робітників. Але в питаннях покращення умов життя робітників, їх проживання, заробітної плати та елементарних умов праці – в цих питаннях або нічого не зроблено, або зроблено ще дуже мало»³⁷. XXXIII з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії одностайно висловився за ухвалення закону, в якому б за робітниками визнавалося право на страйки і створення профспілок. Однак подібні намагання до залагодження суперечностей можна вважати радше винятком на загальному тлі. Їх ініціаторами були не стільки власники заводів та промисловці, скільки такі інженери, як О. Фенін, котрий неодноразово згадував про свої добрі стосунки з робітниками.

Дрібне та середнє підприємництво в цьому аспекті було більш гнучким. Його ніша була у сфері розвитку соціальної інфраструктури міста. Наприклад, мемуаристи згадують розвинену соціальну інфраструктуру херсонських дореволюційних передмість. У кожному кварталі була лавка та корчма, все було розраховано на потреби споживача: торгівля в кредит, мережа агенцій по продажу товарів домашнього вжитку тривалого користування та ін.³⁸

Аналіз підприємницької діяльності у сфері послуг дає можливість прослідкувати кілька важливих тенденцій. Перш за все, це ступінь орієнтованості на споживача, вміння задовольнити його запити. По-друге, визначити еволюцію споживчих настроїв міських жителів. По-третє, сфера послуг більшою мірою, аніж промисловість, визначає обличчя міста, а для другої половини XIX – початку XX ст. – ступінь його модернізованості. Заклади сфери послуг ставали стартовим майданчиком для подальшого зростання підприємців. Насамкінець, функціонування різноманітних перукарень, готелів, кав'ярень ілюструє відносини між міською владою та підприємцями. Їх відкриття було можливим лише з дозволу міських органів. Кожний з таких закладів обкладався акцизом на користь міста, що було суттєвим джерелом прибутків.

Показовим прикладом позитивного впливу підприємців на міську соціальну інфраструктуру є історія заснування Харківського технологічного інституту. Навесні 1879 р. місцеві підприємці підтримали ідею про створення такого навчального закладу, який відкривав би

³⁷ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. – С.145.

³⁸ ДАХО. – Ф.Р. 944, Оп.1, Спр.2. – Арк. 2-16.

перед випускниками гімназій та реального училища можливість здобуття вищої технічної освіти. Харківський губернатор, хоча й погодився з думкою про нагальність створення такого вузу, однак звернувся до міністерства внутрішніх справ із проханням пригальмувати проект через небезпеку подальшого збільшення числа «ворожих елементів». Будівлю ж, профінансовану підприємцями міста та вже споруджену на той час завдяки підтримці думи, на погляд губернатора, можна було тимчасово передати у розпорядження Харківського університету³⁹. Зрештою, генерал-губернатор у своєму листі до міністра внутрішніх справ порекомендував відкрити технологічний інститут чим швидше, тим краще. Врешті, інститут таки було відкрито у вересні 1885 р.

Власне, це є приклад того, як підприємці створювали соціальні ліфти, розширюючи коло можливостей для жителів міст, адже заснування Харківського технологічного інституту – не єдиний випадок, коли підприємництво активно долучалось до відкриття навчальних закладів. Втім, такі починання підприємців не завжди досягали мети.

Значна частина суспільства (робітництво в першу чергу) бачила у них соціальних антагоністів. А розуміння наявності спільних інтересів та необхідності партнерства приходило поволі і запізно. Домінуюча патерналістська модель відносин між найманим працівником та підприємцем лише зрідка порушувалась на деяких підприємствах, переважно із іноземними власниками. Патерналізм консервувався клановістю, сімейністю бізнесу (хоча це було характерне радше для більш традиційного Києва, аніж для індустріального Катеринослава).

Наголосимо, що формування соціального фронтиру у другій половині XIX – на початку XX ст. було закономірним процесом. Катеринославська та Херсонська губернії були на передньому краї трансформації традиційного станового суспільства та формування індустріального, в якому провідні позиції належали робітникам та підприємцям. Економічний потенціал, найбільша питома вага мігрантів та найвищий рівень урбанізації створювали специфічні умови «плавильного тигля».*

³⁹ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. – С.112.

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф 67.